

ضرورت توجه به نسخه‌های خطی و فهرست‌های آنها، و گزارشی از مجموعه‌های فهرست شده و فهرست ناشده در جهان^۱

احمد رضا رحیمی ریسه*

چکیده

نخستین گام در تصحیح هر متنی نسخه‌جویی آن است، یعنی مصحح باید تمام نسخه‌های خطی متن مورد نظر را از طریق جستجو در فهرست‌های نسخه‌های خطی بیابد و نسخه اصح و اقدام را تشخیص دهد. مسائل دیگری نیز همچون بررسی‌های رسم‌الخطی و زبانی، تهیه مواد برای نگارش تاریخ ادبیات، علوم و... پژوهشگر را متوجه نسخه‌های خطی و فهرست‌های آنها می‌کند. از سوی دیگر، مصحح باید مجموعه‌های خطی جهان و فهرست‌های آنها را بشناسد. از این رو گزارشی نیز از شمار نسخه‌های خطی فارسی و میزان فهرست شده و فهرست نشده آنها ارائه شده است. همچنین بر توجه به فهرست‌های نسخه‌های خطی عربی به سبب وجود ترجمه‌های بین السطری و رساله‌های پراکنده فارسی تأکید شده است.

کلید واژه: تصحیح متون، فهرست نسخه‌های خطی، فهرست نویسی.

گرچه ضرورت توجه به نسخه‌های خطی و فهرست‌های آنها برای تحقیق در موارد متعدد و همچنین تصحیح متون کهن بر کسی پوشیده نیست، اما آنچه که بر اساس تجربه مشاهده کرده‌ام، تا حدودی برخلاف این نظر است. حدود سه ماه قبل در دهلی

* پژوهشگر مباحث نسخه‌شناسی و مدیر بخش نسخه برگردان (فاکسیمیله) مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

دوره‌ای برگزار شد برای تدریس شیوه‌های تصحیح متون، فهرست‌نگاری و نسخه‌شناسی به دانشجویان دوره دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی سه دانشگاه دهلی. پیش از آغاز دوره، از تک تک دانشجویان - که هر کدام برای رساله دکتری متنی را برای تصحیح برگزیده بودند - پرسشی را مطرح کردم تا بدانم ایشان نسخه‌های مورد نظر خود در تصحیح را با مراجعه به فهرست‌های نسخ خطی پیدا کرده‌اند یا صرفاً استاد راهنما نسخه‌ای به ایشان معرفی کرده است. بدون استثنا پاسخ دادند که هیچکدام به هیچ فهرستی تاکنون مراجعه نکرده‌اند و نسخه مورد نظر خود را از طریق استاد راهنما یافته‌اند. نکته ناراحت‌کننده دیگر این بود که این دانشجویان متون خود را غالباً براساس یک نسخه یا نهایت دو نسخه تصحیح می‌کردند! خوب است بدانیم تاکنون بیش از یکصد و پنجاه جلد فهرست برای نسخه‌های خطی کتابخانه‌های مختلف هند تألیف و منتشر شده است. بسیاری از این دانشجویان مصحح حتی نامی از فهرست‌های هندوستان نیز نشنیده بودند.

در ایران البته وضع کمی بهتر است، اما در همین ایران خودمان کمتر کتاب تحقیقی درباره یکی از موضوع‌های تاریخی - ادبی دیده می‌شود که در فهرست منابع آنها به نسخ خطی نیز ارجاع شده باشد. به عکس، در فهرست منابع بیشتر و بلکه همه تحقیقات تاریخی - ادبی که در یکی از موضوع‌های مربوط به حوزه تمدنی ایرانی - اسلامی از سوی اروپایی‌ها به چاپ رسیده است، ارجاع به نسخ خطی به چشم می‌خورد. در ضرورت مراجعه به فهرست‌های نسخ خطی و خود نسخه خطی در پژوهش درباره موضوعات مختلف سه مورد از تحقیقات انجام شده (دو مورد از مراجعه به فهرست‌ها و یک مورد از مراجعه به خود نسخه) را نمونه‌وار ذکر می‌کنم.

نمونه نخست: تاریخ ادبیات در ایران، تألیف دکتر ذبیح‌الله صفا

در شهریور ماه ۱۳۷۴ هجری شمسی کنگره کتاب و کتابخانه در تمدن اسلامی از سوی آستان قدس رضوی در مشهد برگزار شد. در کنار کنگره حدود سه هزار عنوان فهرست نسخه‌های خطی فارسی و عربی و ترکی به نمایش درآمده بود. مرحوم دکتر ذبیح‌الله صفا که برای شرکت در آن کنگره به ایران آمده بود، پس از بازدید حدوداً دو ساعته از نمایشگاه و فهرست‌ها به این حقیر سخنی فرمودند که مضمون آن به تقریب چنین است: «تجدید خاطره‌ای شد از زمانی که تاریخ ادبیات در ایران را می‌نوشتیم، در آن

ایام با بیشتر فهرست‌ها مأنوس بودم و من مواد مربوط به شاعران و نویسندگان ناشناخته و یا کمتر شناخته شده را از فهرست‌های نسخ خطی و به ویژه فهرست‌های ریو، اته، بلوشه و... استخراج کرده‌ام».

نمونه دوم: مقاله «ملاً قطب شیرازی»، تألیف مجتبی مینوی

مرحوم مینوی در این مقاله سودمند که در شرح احوال و آثار قطب الدین شیرازی (متوفی ۷۱۰ هـ) نگاشته است، پیش‌تر اطلاعات مربوط به آثار علامه و شماری از داده‌های مربوط به شرح حال او را از نسخه‌های خطی و فهرست‌ها استخراج کرده است. چنین است اطلاعاتی که در باب کتاب اختیارات مظفری می‌دهد. او این کتاب را به تفصیل معرفی کرده و بخش‌هایی از مقدمه آن را می‌آورد. در خور ذکر است تمام این موارد براساس گزارشی است که بارون ویکتور روزن در فهرست دست‌نویس‌های فارسی مؤسسه زبان‌های شرقی سن پترزبورگ، در ۱۸۸۶ م (یعنی حدود یکصد و بیست سال قبل) آورده است. روزن هفده صفحه از این فهرست را به توصیف نسخه خطی اختیارات مظفری اختصاص داده و در آن به تفصیل این کتاب و نوآوری‌های آن را با نقل مواردی از نسخه شرح می‌دهد.

همین‌جا یادآوری کنم که اختیارات مظفری قطب‌الدین شیرازی مهم‌ترین کتاب او در نجوم به زبان فارسی است و به نقل مرحوم مینوی «مشحون از ابتکارات قطب‌الدین در علم هیأت و معرفت افلاک است و از لحاظ تاریخ علم در ایران... بسیار لازم است کتاب اختیارات مظفری او به دقت هرچه تمام‌تر مقابله و تصحیح و طبع شود».

نسخه مورد اشاره، در روز سه‌شنبه بیست و یکم ربیع‌الآخر سنه ۸۳۰ هـ در دارالعباده یزد به دست صالح بن احمد بن الحسین الجبلی کوچسفهانی کتابت شده است.

مرحوم مینوی در ادامه همین مقاله و در معرفی کتاب التحفة السعدیة قطب‌الدین شیرازی و نسخه آن در کتابخانه نور عثمانیه، با مراجعه به نسخه، شرح احوال خودنوشت قطب‌الدین را از مقدمه همین نسخه استخراج و ذکر می‌کند.

چنانکه در دو نمونه ذکر شده دیدیم، مراجعه فقط به خود فهرست می‌تواند چنین نتایج سودمندی داشته باشد، امری که بین محققان دهه‌های گذشته در این مملکت مرسوم بوده است.

نمونه سوم:

نمونه سوم از این دست را اختصاص داده‌ام به موردی که با مراجعه به اصل نسخه خطی (و نه فهرست)، فواید ادبی، زبانی و تاریخی بی‌شماری به دست آمده است. این مورد اختصاص دارد به تحقیقی که دکتر جلال متینی، سی و هشت سال قبل درباره رسم‌الخط فارسی در قرن پنجم هجری و همچنین تحوّل رسم‌الخط فارسی از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری انجام داده است و بخشی از نتایج آن را در مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال سوم و چهارم به چاپ رسانده است. ایشان با مراجعه به سه نسخه کتابت شده در قرن پنجم و مطالعه آنها از ابتدا تا انتها، رسم‌الخط به کار برده شده در آنها را مطالعه و بررسی کرده است. این سه نسخه عبارتست از:

۱. الابنیه عن حقایق الادویه، تألیف ابومنصور موفق بن علی هروی، کتابت ۴۴۷ هجری (به خط اسدی طوسی شاعر، قدیم‌ترین نسخه فارسی بر جای مانده).

۲. هدایة المتعلمین فی الطب، تألیف ربیع بن احمد اخوینی، کتابت ۴۷۸ هجری.

۳. قسمتی از تفسیر پاک که احتمالاً در حدود ۴۵۰ هجری کتابت شده است.

دکتر متینی مطالب خود را ذیل سه مبحث ارائه کرده است:

الف. طرز نگارش بعضی از حروف و کلمات همچون بحث نگارش همزه، الف مقصور، چهار حرف فارسی «پ»، «ج»، «ژ» و «گ»، «هـ» غیر ملفوظ، «ت» دو نقطه و «طاء»، «ذال» فارسی و دیگر موارد.

ب. کیفیت انفصال و اتصال کلمات و

ج. ضبط تلفظ کلمات.

در ادامه این تحقیق که درباره تحوّل رسم‌الخط فارسی از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری به نگارش درآمده است مؤلف کوشیده است تا با مراجعه به فهرست‌ها و نسخه‌ها، دوره‌های مختلف رسم‌الخطی را برای زبان فارسی از هم تفکیک و مشخصات هر دوره را ذکر کند. دکتر متینی درباره روش کار خود چنین می‌گوید:

نویسنده این سطور در مدتی که در سال گذشته در لندن بسر می‌برد و

اوقات خود را تا آنجا که ساعات کار کتابخانه موزه بریتانیا (بخش کتابهای

چاپی و نسخه‌های خطی شرقی) اجازه می‌داد در آنجا می‌گذرانید، درصدد

برآمد در ضمن مطالعات خود، تعدادی از نسخ خطی فارسی محفوظ در این

کتابخانه را از جهت رسم‌الخط فارسی از نظر بگذرانند. برای این امر با مراجعه به فهرست ریو و همچنین فهرست دستی این کتابخانه که هنوز بچاپ نرسیده است، و با توجه به تاریخ قطعی یا احتمالی کتابت هر کتاب، از هر قرن تعدادی نسخه خطی را برگزید. و بدین ترتیب از نسخه‌های خطی آن کتابخانه مجموعاً قریب دویست نسخه خطی فارسی را که از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری کتابت شده است مورد مطالعه قرار داد. علاوه بر نسخه‌های خطی موزه بریتانیا، نسخ دیگری را نیز نگارنده قبل از آن تاریخ و یا در یک سال اخیر بدین منظور مطالعه کرده است. البته اگر از یکی دو سه استثناء بگذریم، چون امکان مطالعه تمام این نسخه‌ها از ابتدا تا به انتها در آن مدت محدود میسر نبود فقط قسمتهایی از هر کتاب را مطالعه کرد و از نکات لازم آن یادداشت تهیه نمود و حاصل مطالعه خود را از همین صفحات معدود، از نظر کیفیت رسم‌الخط، در باب تمام کتاب تعمیم داد.

در این جا قصد ندارم تا نتایج کار ایشان را بازگو کنم، علاقه‌مندان می‌توانند با مراجعه به اصل مقاله ایشان با دستاوردهای آن آشنا شوند، قصد من تنها در این بود تا با ذکر این موارد نشان دهم مراجعه به فهرست نسخه خطی و خود نسخه چه نتایج سودمندی برای تحقیقات زبانی و ادبی در پی دارد و می‌تواند مشکلات عمده‌ای را از سر راه پژوهشگران حوزه‌های ادبی و تاریخی بردارد و گره‌های چندی را باز کند. بی‌گمان از این گونه مثال‌ها، نمونه‌های متعدّد دیگری می‌توان سراغ گرفت.

روش‌های شناخت مجموعه‌های خطی و فهرست‌های آن‌ها

اما نخستین مسأله بر سر راه مصحح و پژوهشگر، اطلاع از وجود نسخه‌های خطی، شمار آن‌ها و شمار فهرست شده و فهرست نشده آن‌هاست. تاکنون پژوهش‌های متعدّدی برای شناسایی مجموعه‌های خطی و فهرست‌های آن‌ها انجام شده است. یکی از نخستین کارها در این زمینه پژوهش استاد ایرج افشار است که در ۱۳۳۷ هجری شمسی با عنوان کتاب‌شناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های دنیا منتشر شد. هر چند این اثر به نسخ خطی فارسی نظر دارد، ولی از آن‌جا که تقریباً هیچ مجموعه نسخه فارسی‌داری نیست که نسخی از دیگر زبان‌ها در آن نباشد، می‌توان این تألیف را برای حداقل دو زبان دیگر یعنی عربی و ترکی معتبر دانست. در این اثر مشخصات ۲۲۲ عنوان فهرست ذکر شده است.

آخرین اثر از این گونه راهنماها، اثر مهم و اساسی *World Survey of Islamic Manuscripts* (بررسی جهانی دست‌نویس‌های اسلامی) است، تألیف گروه مؤلفان و به سرپرستی و مدیریت دکتر هادی شریفی و سر ویراستاری جفری راپر (جانشین پیرسن، بنیادگذار ایندکس اسلامیکوس) و با سرمایه‌گذاری و نشر بنیاد میراث اسلامی الفرقان، لندن ۱۹۹۲ م (ج ۱) تا ۱۹۹۴ م. این کتاب ۴ جلدی، به رغم نقص‌های آن، بی‌شک کامل‌ترین و صحیح‌ترین منبعی است که در این زمینه وجود دارد.

شیوه تنظیم این کتاب بدین صورت است که ذیل نام کشورها (۱۰۷ کشور) شهرهای آن، و ذیل هر شهر تمامی مجموعه‌ها، موزه‌ها و کتابخانه‌های عمومی، دولتی و شخصی دارای نسخ خطی اسلامی، و البته تمامی به ترتیب الفبایی، ذکر شده است. ذیل هر مجموعه و کتابخانه، این مشخصات به ترتیب آمده است: ۱. نشانی، تلفن و... ۲. سال تأسیس، ۳. وضعیت مجموعه اعم از عمومی، خصوصی، وقفی، دانشگاهی، مدرسه دینی، متعلق به کلیسا، موزه و... ۴. شمار کل دست‌نویس‌های آن، و در جاهایی که قادر بوده‌اند، محتویات هر مجموعه را به تفکیک زبانی نیز ذکر کرده‌اند، ۵. شرایط دسترسی به مجموعه، ۶. توصیف مجموعه، در این قسمت مختصری درباره تاریخ شکل‌گیری هر مجموعه، نسخه‌های اهدایی یا خریداری شده و غالباً یکی دو نسخه از بهترین نسخ آن آمده است، ۷. فهرست‌های منتشر شده، در این بخش کتاب‌شناسی کامل و توصیفی همه فهرست‌های منتشر شده کتابخانه به ترتیب سال انتشار ذکر شده است، ۸. و در انتها به شمار نسخه‌های فهرست نشده و یا فهرست شده ولی منتشر نشده اشاره شده است. بد نیست اشاره کنم که این کتاب به عربی ترجمه و در پنج جلد از سوی بنیاد الفرقان منتشر شده است. در خور ذکر است بخش ایران این اثر به فارسی ترجمه شده و با تصحیحات و افزوده‌هایی در ۱۳۷۹ ه. ش منتشر شده است. ویرایش دوم آن نیز در دست آماده‌سازی است. بخش‌های ترکیه و هند و کشورهای ماوراءالنهر و قفقاز نیز به فارسی ترجمه شده و به زودی به چاپ خواهد رسید.

برای مجموعه‌های پاکستان نیز کتاب راهنمایی به کوشش دکتر عارف نوشاهی، کتاب‌شناس و فهرست‌نگار معاصر پاکستانی با این عنوان به چاپ رسیده است: کتاب‌شناسی توصیفی فهرست‌های نسخه‌های خطی پاکستان (با ضمیمه‌ای درباره مجموعه‌های بنگلادش). در این اثر مشخصات یکصد و هشت عنوان فهرست، چهل و دو مجموعه و کتابخانه دارای نسخ خطی در چهارده شهر پاکستان آمده است.

از بررسی پژوهش‌های پیش‌گفته و شمارش آمار نسخه‌ها و فهرست‌های معرفی شده در آنها چنین برمی‌آید که در سراسر دنیا بیش از چهار میلیون و دویست هزار نسخه خطی به زبان‌های عربی، فارسی، ترکی و اردو وجود دارد و شمار فهرست‌های چاپ شده تاکنون (چه به صورت مقاله در ادواری‌ها و چه به صورت کتاب مستقل) حدود سه هزار عنوان می‌شود. همچنین شمار مجموعه‌ها و کتابخانه‌های خصوصی و عمومی دارای نسخ خطی در دنیا حدود چهار هزار و دویست مجموعه و کتابخانه است. از این میان تاکنون بیش از ۵۰۰ هزار نسخه خطی به زبان فارسی شناسایی شده است که تنها حدود دویست هزار نسخه فارسی در فهرست‌ها به اختصار یا به تفصیل توصیف شده است.

برای نسخه‌های خطی فارسی فهرست شده تاکنون چند فهرست مشترک و درهم - کرد منتشر شده است. قدیم‌ترین آن‌ها - از نظر شروع به کار - کتاب دوران‌ساز چارلز آمبروز استوری با این عنوان است: *Persian Literature* که از اصل انگلیسی آن تاکنون جلد‌های ۱ تا ۳ و جلد ۵ منتشر شده است. بخشی از جلد یک (تا ابتدای تاریخ هند) توسط برگل به روسی ترجمه شد و با تصحیحات و افزوده‌ها در ۳ جلد در مسکو منتشر شد. از این سه جلد ترجمه روسی، دو جلد آن به فارسی ترجمه و با تحریر و افزوده‌های احمد منزوی به چاپ رسید. جلد پنجم این اثر که تازه‌ترین و کامل‌ترین مجلدات آن است به موضوع شعر تا آغاز دوره مغول پرداخته است. ویرایش دوم این جلد که تألیف فرانسوا دوبلوا، ایران‌شناس معروف فرانسوی است، در ۲۰۰۴ م. منتشر شده است و در آن شرح احوال، فهرست آثار و نسخه‌های خطی آثار منظوم ۳۱۳ شاعر پارسی‌گوی پیش از دوره مغول به تفصیل ذکر شده است.

سه کار عمده و ارزشمند دیگر برای نسخه‌های خطی فارسی انجام شده است که بی‌گمان همه کم و بیش با آن آشنا هستند و من در این جا فهرستوار آن را ذکر می‌کنم. هر سه این آثار تألیف استاد احمد منزوی است:

نخست: فهرست نسخه‌های خطی فارسی، که بین سال‌های ۱۳۴۸ تا ۱۳۵۳ هجری شمسی توسط مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای (RCD) در ۶ جلد به چاپ رسید. در این فهرست جمعاً مشخصات ۴۹۰۲۲ دست‌نویس فارسی آمده است.

دوم: فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، که از آن میان ۱۴ جلد تاکنون منتشر شده است (جلد ۱۴ با افزوده‌ها و تجدید نظر عارف نوشاهی). در این اثر نیز مشخصات

حدود شصت هزار نسخه خطی فارسی موجود در پاکستان آمده است. سوم: فهرستواره کتاب‌های فارسی، از این اثر نیز تاکنون ۹ جلد منتشر شده است و جلد‌های بعدی آن در دست چاپ و آماده سازی است. پیش‌بینی می‌شود شمار مجلدات این مجموعه از بیست جلد فراتر رود.

از آن‌جا که موضوع این همایش «پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی» است، به فهرست‌های مشترک و فهرست‌های منفرد مربوط به زبان عربی نمی‌پردازم، اما در این‌جا باید نکته‌ای را یادآوری کنم که متأسفانه غفلت از آن منجر می‌شود که پژوهشگران نتوانند از همه نسخه‌های خطی فارسی اطلاع پیدا کنند. در فهرست‌های نسخه‌های عربی معمولاً نسخه‌های خطی فارسی نیز فهرست شده‌اند؛ نسخه‌های فارسی که معمولاً در فهرست نسخه‌های عربی ذکر شده چند نوع است:

الف. ترجمه‌های میان سطری، که اگر ترجمه قرآن باشد در فهرست‌های قرآن‌ها قرار می‌گیرد و یا اگر ترجمه‌های آثار منظوم عربی باشد در همان فهرست‌های نسخه‌های عربی.

ب. شروح فارسی کتاب‌های عربی

ج. فرهنگ‌های دو زبانه عربی - فارسی

د. از همه مهم‌تر رساله‌های مستقل فارسی که در درون مجموعه‌هایی قرار دارند که غالب نسخ آن مجموعه به عربی است. مثلاً ممکن است در یک مجموعه ده رساله‌ای، ۳ یا ۴ رساله به زبان فارسی باشد.

البته این موضوع عمومیت ندارد، ولی فهرست‌های متعدد عربی را می‌توان نام برد که به سبب یکی از موارد بالا شماری نسخه فارسی نیز در آنها فهرست شده است.

محض نمونه به «فهرست دست‌نویس‌های عربی کتابخانه چستربیتی ایرلند»، تألیف آربری اشاره می‌کنم. در این فهرست ۸ جلدی جمعاً ۲۵۰۰ دست‌نویس عربی معرفی شده است. از این میان طبق شمارشی که من کرده‌ام بیش از ۴۰ نسخه به زبان فارسی است. نمونه‌وار چند مورد را نام می‌برم.

۱. فرهنگ عربی به فارسی السامی فی الاسامی، تألیف میدانی، کتابت ۶۳۱ هـ (نسخه شماره ۳۰۲۸).

۲. فرهنگ عربی به فارسی المصادر، تألیف زوزنی (د: ۴۸۶ هـ)، کتابت ۷۱۱ هـ در تبریز (نسخه شماره ۴۱۰۶)

۳. کتابی در لغت، عربی - فارسی که به گفته آبروی منحصر به فرد و ناشناخته است، کتابت ۶۳۹ هـ (نسخه شماره ۴۸۰۰)
۴. نسخه ظاهراً منحصر به فرد غرّه الالفاظ تألیف محمد بن محمد کاتب سمرقندی (زنده در قرن ۶ هـ)، رساله‌ای به زبان فارسی در علم معانی و بیان، کتابت قرن ششم (نسخه شماره ۳۷۸۵).
۵. مقامات حریری، کتابت قرن ۸، با ترجمه میان سطری به فارسی
۶. الأحکام العلائیه، ترجمه فارسی الاختیارات العلائیه فخر رازی در احکام نجوم، کتابت ۸۱۴ هـ در قاهره (نسخه ۴۵۳۷).
۷. القصیده اللامیه فی التوحید، از سراج‌الدین علی بن عثمان فرغانی (د: ۵۶۹ هـ)، با ترجمه منظوم به فارسی، کتابت ۷۲۱ هـ (نسخه شماره ۴۷۸۰)
۸. القصیده النونیة بستی (د: ۴۰۱ هـ) با ترجمه فارسی، (نسخه شماره ۴۷۸۰).
۹. برگ‌های ۱۳۵ تا ۱۶۵ نسخه شماره ۳۶۸۲، جنگی است به فارسی، کتابت ۸۰۶ هـ.
۱۰. برگ ۷۵ تا ۱۲۵ نسخه شماره ۵۲۵۵ دارای چند رساله به زبان فارسی است که متأسفانه آبروی آنها را گزارش نکرده است.
- چنانکه در ده مورد ذکر شده ملاحظه شد، تقریباً همه آنها از کتاب‌های مهم فارسی است و غالب آنها کتابت پیش از قرن هشتم، استخراج نسخه‌های فارسی از فهرست‌های نسخه‌های عربی خود می‌تواند موضوع یک پژوهش مستقل و سودمند باشد.
- در ابتدا قصد داشتم تا در این مقال درباره شیوه‌های مختلف فهرست‌نویسی و انواع فهرست‌ها نیز بحث کنم، اما با توجه به اینکه در مجموعه‌ای که اخیراً با عنوان نسخه خطی و فهرست‌نگاری در ایران از سوی مرکز پژوهشی میراث مکتوب منتشر شده، در این باره بحث کافی شده است، علاقه‌مندان را به آن مجموعه ارجاع می‌دهم.

پی‌نوشت:

۱. متن سخنرانی در سومین همایش «پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی»، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۷ و ۱۸ اسفند ۱۳۸۴ هـ ش.

منابع:

- افشار، ایرج. کتاب‌شناسی فهرست‌های نسخه‌های خطی فارسی در کتابخانه‌های دنیا، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۷ ه. ش.
- رحیمی‌ریسه، احمدرضا (ویراستار)، نسخه‌خطی و فهرست‌نگاری در ایران، مجموعه مقالات و جستارها به پاس زحمات سی ساله فرانسویس ریشار نسخه‌شناس برجسته فرانسوی، دفتر یکم، تهران: میراث مکتوب، ۱۳۸۴ ه. ش.
- شریفی، هادی، گنجینه‌های دست‌نویس‌های اسلامی در ایران، ترجمه، تصحیحات و افزوده‌ها: احمد رضا رحیمی ریسه، تهران: مؤسسه فهرستگان، ۱۳۷۹ ه. ش.
- متینی، جلال، «تحول تلفظ کلمات فارسی در دوره اسلامی»، در: مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال ۷، ش ۲، مسلسل ۲۶ (تابستان ۱۳۵۰ ه. ش)، ص ۲۵۱-۲۸۳.
- «تحول رسم‌الخط فارسی از قرن ششم تا قرن سیزدهم هجری»، در: مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال ۴، ش ۳، مسلسل ۱۵ (پاییز ۱۳۴۷ ه. ش)، ص ۱۳۵-۱۶۲.
- «رسم الخط بخشی از شرح تعرف»، در: مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال ۱۲، ش ۱ (بهار ۱۳۵۵ ه. ش)، ص ۱-۱۸.
- «رسم الخط فارسی در قرن پنجم هجری»، در: مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی مشهد، سال ۳، ش ۲-۳، مسلسل ۱۰-۱۱ (تابستان و پاییز ۱۳۴۶ ه. ش)، ص ۱۵۹-۲۰۶.
- منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان ۱۳۶۲ ه. ش به بعد، ۱۴ جلد (جلد ۱۴ با اضافات و تجدید نظر عارف نوشاهی).
- فهرست نسخه‌های خطی فارسی، تهران: مؤسسه فرهنگی منطقه‌ای (RCD)، ۱۳۴۸-۱۳۵۳ ه. ش، ۶ ج.
- فهرستواره کتاب‌های فارسی، تهران: مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۴-۱۳۸۴ ه. ش، ۹ ج.
- مینوی مجتبی، «ملا قطب شیرازی»، در: یادنامه ایرانی مینورسکی، تدوین مجتبی مینوی و ایرج افشار، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۸ ه. ش، ص ۱۶۵-۲۰۵.
- نوشاهی، عارف. فهرست‌های نسخه‌های خطی پاکستان (و بنگلادش)، قم: کتابخانه بزرگ حضرت آیت‌الله مرعشی نجفی، ۱۳۸۳ ه. ش.

- Arberry, A.J.** *The Chester Beatty Library. A Handlist of the Arabic Manuscripts*, Dublin, 1955-1966, 8 vols.
- Roper, G.J.** (General Editor). *World Survey of Islamic Manuscripts*, London: Al-Furqan Islamic Heritage Foundation, 1992 - 1994, Vol. 1 - 4
- Rosen, V.** *Les Manuscrits Persans de l'institut des langues orientales St. Petersburg*, 1886. (تجدید چاپ: آمستردام، ۱۹۷۱ م.)
- Storey, C.A.** *Persian Literature, A Bio-bibliographical Survey*, London: Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1970-2004, 5 Vols. Vol 5 by: F. de Blois.

مقالات / ضرورت توجه به نسخه‌های خطی و فهرست‌های آن‌ها، و...

